

Teka

SPECYFIKA NAUCZANIA UKRAIŃSKIEGO JĘZYKA LITERACKIEGO WŚRÓD STUDENTÓW NOSICIELI GWAR UKRAIŃSKICH

Maria Borciuch

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Streszczenie. Artykuł poświęcony jest trudnościom, jakie w procesie uczenia się ukraińskiego języka literackiego napotykają studenci – nosiciele gwar ukraińskich. Autorka zwraca uwagę, że dla studentów posługujących się w rodzinie i w najbliższym otoczeniu gwarą ukraińską, literacki język ukraiński pod wieloma względami jest odbierany jako „swój”. Jednak ze względu na odmienne cechy języka prymarnego – gwary naddniestrzańskiej, pewne elementy ukraińskiego języka literackiego odczuwane są jako „obce”. Stąd wynikają pojawiające się w ich wypowiedziach cechy ojczystej gwary, nawet gdy bardzo dobrze opanowali język literacki.

Słowa kluczowe: język ukraiński – ojczysty i obcy, gwara naddniestrzańska, cecha gwarowa, wpływy językowe

Studia ukrainistyczne na UMCS istnieją od roku 1992. W ciągu szesnastu lat istnienia kierunku studiowały i studiuje osoby z różną znajomością języka ukraińskiego. Największą grupę stanowią Polacy, którzy poza nielicznymi wyjątkami w ogóle nie znają literackiego języka ukraińskiego, najmniejszą zaś, obywatele Ukrainy, w większości pochodzenia polskiego, którzy wraz z rodzicami osiedlili się w Lublinie. Drugą pod względem liczebności grupą jest młodzież z rodzin ukraińskich, która pochodzi (lub jej przodkowie pochodzili) z regionów zamieszkiwanych do II wojny światowej w większości przez Ukraińców (Podlasie, Łemkowszczyzna, Nadsanie i in.). Na tych terenach, znajdujących się obecnie w granicach Polski, ludność ukraińska posługiwała się na co dzień gwarami należącymi do dwóch dialektów ukraińskich: północnoukraińskiego (gwary podlaskie) i południowo-zachodnioukraińskiego (gwary łemkowskie, bojkowskie, nadszańskie, naddniestrzańskie i wołyńsko-chełmskie)¹. Takimi też gwarami posługuje się młodzież studiuje na filologii ukraińskiej UMCS. Nie jest to grupa jednolita co do znajomości swoich ojczystych systemów – zarówno gwar, jak i ukraińskiego języka literackiego. W dużej mierze zależy to od środowiska, w jakim byli wychowani, a najbardziej od rodziny – rodziców i nierzadko dziadków. Są wśród nich absolwenci szkół z ukraińskim językiem nauczania, których znajomość ukra-

¹ Por. M. Лесів, *Українські говірки у Польщі*, Варшава 2003.

inńskiego języka literackiego jest zazwyczaj bardzo dobra. Część młodzieży uczęszczała na lekcje języka ukraińskiego, najczęściej na poziomie szkoły podstawowej w ramach tzw. punktów nauczania języka ukraińskiego. Pozostali znają w formie czynnej tylko swoją ojczystą gwara. Zdarzają się też tacy, którzy nie wynieśli z domu znajomości gwary swoich przodków, bo rodzice „aby dzieciom było łatwiej” [w szkole, w życiu – M.B.] nie kultywują już w swoich rodzinach tradycji, w których oni wyrosli. Ale niektóre z dzieci tychże rodziców, dorastając, zaczynają poszukiwać prawdy: dlaczego dziadkowie rozmawiają między sobą w jakimś „dziwnym języku” i co to jest za język? W ten sposób poszukują i odnajdują swoją tożsamość, czasem wbrew reszcie rodziny. Nauczanie języka ukraińskiego w tej grupie właściwie jest porównywalne do nauczania w grupie Polaków, różnice przejawiają się tylko na poziomie motywacji uczących się. Bywa, że w trakcie nauki „przypominają” sobie słowa, frazy, formy, jakimi zwracali się do nich w dzieciństwie dziadkowie i przez to nauka staje się dla nich podwójnie ciekawa, bo ucząc się w pewnym sensie nowego języka, z każdym nowym argumentem językowym czy kulturowym utwierdzają się w przekonaniu, że „dziwny język” ich przodków nie jest „mieszanką polskiego i ruskiego”, nie jest „tutejszy”, nie jest „prawosławny” czy „chachłacki”, ale jest regionalną odmianą języka ukraińskiego.

W grupie studentów wywodzących się z rodzin ukraińskich, niezależnie od poziomu ich znajomości języka literackiego, rola nauczyciela nie powinna sprowadzać się tylko do wyrobienia kompetencji lingwistycznej czy wyćwiczenia sprawności językowych w ramach ukraińskiego języka literackiego. Ta młodzież z różnych powodów przeżywa rozterki za sprawą swojej „inności”, kompleksów, a nieraz i swoistego rozdarcia między tym, co w nich polskie z racji wychowywania się wśród Polaków, a tym, co w nich ukraińskie. Nauczyciel powinien utwierdzać ich w przekonaniu, że gwara nie jest gorszą odmianą języka literackiego, ponieważ wielu z nich do tej pory uważało, że w ich domu „rozmawia się po ukraińsku”. A na studiach filologicznych nauczyciel zwraca im uwagę, że „nie powinni tak mówić”, że „mówią źle”, że „to jest błąd”. A niestety takie sytuacje nie są jednostkowe i doprowadzają do tego, że student ukrainistyki wraca do domu rodzinnego w przekonaniu, że rodzice i dziadkowie mówią niepoprawnie, zaczyna ich strofować za „złe” formy i obwiniać, że przez nich ma teraz problemy na studiach.

Niejednokrotnie nauczyciel nie jest dostatecznie przygotowany do takiej roli, bo zdaje się, że w programie studiów ukrainistycznych większości ośrodków (poza UMCS) nie ma kursu dialektologii ukraińskiej.

W programie naszych studiów niedawna mieliśmy 60 godz. (30 WY i 30 ĆW), obecnie tylko 30 KW, ale to pozwala poszerzyć horyzonty filologiczne studenta z zakresu terytorialnych odmianek języka ukraińskiego. Rokrocznie studenci III roku w ramach kursu dialektologii wyjeżdżają na jedno- lub kilku-

dniową praktykę dialektologiczną, podczas której samodzielnie zapisują lokalną gwarę, a potem transkrybują i określają cechy językowe.

Na terenie Lubelszczyzny występują gwary południowowołyńskie (wołyńsko-chełmskie) i naddniestrzańskie. Ojczystą gwarą kilkorga naszych studentów jest gwara naddniestrzańska. Większość z nich urodziła się na północy Polski, ale ich rodzice lub dziadkowie pochodzą z miejscowości leżących w granicach gminy Lubycza Królewska (powiat Tomaszów Lubelski). Gwary ukraińskie w powiecie tomaszowskim są obecnie wyspami w otoczeniu polskim. Po wysiedleniu ludności ukraińskiej w ramach „Akcji Wisła” przestał istnieć zwarty obszar zamieszkiwany przez nosicieli omawianych gwar, a w niektórych wsiach nie został ani jeden ukraińskojęzyczny mieszkaniec. A mimo to gwara, choć poddawana dużym wpływom ze strony języka polskiego, przetrwała w mowie pokolenia 20-latków. Przedstawienie elementów gwarowych występujących w mowie studentów pochodzących z okolic Tomaszowa Lubelskiego jest dla mnie stosunkowo najprostsze, ponieważ system gwary naddniestrzańskiej jest przedmiotem moich zainteresowań naukowych, prowadziłam badania terenowe w okolicach Hrebennego, stąd też wychwycenie tych cech gwarowych nie sprawia mi trudności.

W mówionym i pisanym ukraińskim języku literackim studentów posługujących się w gronie rodziny gwarą naddniestrzańską można zaobserwować występowanie niektórych cech gwarowych. Na poziomie fonetyki jest to tzw. „ukanie”, kiedy nieakcentowana samogłoska *o* może zbliżyć się artykulacyjnie do *u*: *do^or^oha*, *hu^ovu^or^oty*, *su^oma*, *ku^ootkyi**, *ru^odyna*, *bu^oha^oto*, (s) *tub^ooi^o*u* itd.

Podobnie zdarza się, że *e*, niezależnie już od akcentu, ulega zwężeniu do *y^e*, *y* lub *i*: *χłop^ecy^em*, *my^enⁱi*, *χłoc^eeyš*, (dla) *t^eby^e*, *lu^ed^yi**, *d&it^yi**, *dy^er^yi**.

Zwężenie *a* po spółgłoskach miękkich jako wyraźna cecha pojawia się w mowie studentów bardzo rzadko: *k^uχné*, *vo^ot^oši*, *b^oada^ei*, *d^ešit^o%*, *divšidiš^oet*.

Morfem fleksyjny *-y*, występujący w rzeczownikach o tematach zakończonych na *h*, *k*, *χ* w gwarach naddniestrzańskich okolic Tomaszowa Lubelskiego, jak i w wielu innych gwarach południowo-zachodnioukraińskich, podlega zmianom fonetycznym uwarunkowanych akcentem. Pod akcentem występuje tutaj morf *y^e* lub *e*, natomiast w pozycji nieakcentowanej *-i*². W wypowiedziach studentów najczęściej występuje *ši*, np.: *dučk^o%i*, *na^ouk^o%i*, *sur^oočk^o%i*, *am^oeryk^o%i* (D. l. poj.), *bat&k^o%i*, *žink^o%i*, *bud^oynk^o%i*, *r^ouk^o%i*, *vn^ouk^o%i* (M. i B. l. mn.). Na taki stan zapewne nie bez wpływu pozostaje język polski.

Jedną z charakterystycznych cech jest też dyspalatalizacja spółgłosek *r* i *c*’ w sufiksie *-ec*’. W mowie studentów-nosicieli tych gwar odnotowano: *bur^oak*, *vyč^oera*, *zvar^ou*, *ratuv^oaty*, a także przykłady z wydzielonym *i**, np. *vš^oiri^o*at&*, *puri^o*adok*, *m^oori^o*a*, *cvyntari^o*a*. Twarde *c* wystąpiło w słowach: *k^oin^oec*, *p^oat^oy^oc*, *χ^oope^oc*, *n^oime^oc*, *krav^oec*.

² Пор. Матвіяк І., *Іменник в українській мові*, Київ 1974, с. 47.

Spółgłoski *d, ð, z, s, n, ł, t* w gwarach okolic Tomaszowa nie ulegają zmiękczeniu przed *-i* pochodzące z dawnego *o* i przed przymiotnikową końcówką *-i* ($\leq *_{-y}j < =*_{-y}b$)³, co przejawia się w mowie niektórych studentów, np.: *łiško, sil, dim, smačn'i, bo'h'ati*.

Gwary ukraińskie okolic Tomaszowa charakteryzują się m.in. dorsalną wymową spółgłosek *ś, ć, ź, ż*, która zdaniem badaczy przyjęła się do systemu językowego gwar zachodnioukraińskich wpływem polskim⁴: *s'erća, na karć'i, ć'otka, na p'idł'ozi, itp.*

Wśród fleksyjnych cech gwarowych, pojawiających się w wypowiedziach zarówno ustnych, jak i pisemnych najczęściej mamy do czynienia z sytuacją, kiedy rzeczowniki zakończone na spółgłoski miękkie i funkcjonalnie miękkie występują z końcówkami charakterystycznymi dla rzeczowników twar-dotematowych⁵, np. w N. l. poj. z *Ks'eňoi*u, s] k'ašoi*u, kuruv'ai*om, r'yžom, nuž'om, z Vasył'om, muž'ei*om, vodii*om, w C. muž'ei*ovi, Tad'ei*ovi*.

W odmianie rzeczowników z tematem na spółgłoskę miękką i funkcjonalnie miękką *č* oraz z grupy spółgłoskowej pojawiają się formy z archaicznymi końcówkami (*-y, -ovy*)⁶ (przeważnie w wypowiedziach ustnych), np. w D. i Msc. *f] k'uxny, na st'eły, na zal&izn'yicy, na cvyntar'y v hr'udny, pry k'o'inc'y, na stilc'y, v} no'c'9'y, v zł'osty, kruv'y, do sm'erty* oraz w M. l. mn. *dva dny, try n'očy* i C. l. poj. *br'ato"vy, bohd'ano"vy, c9o"to"v5'iko"vy, sus5'iduvy*.

Rzeczowniki r. nijakiego zakończone w M. l. poj. na *-5a* ($\leq -bje$) mogą przybierać w Msc. l. poj. końcówkę *-u* i przykłady na to wystąpiły w mowie studentów: *na pudv5'iri*u, na v5is5il'u, v z9yt&u*. Nie można tu jednak wykluczyć wpływu języka polskiego.

Zarówno podczas eksploracji terenowych jak i w mowie studentów odnotowano, że dla rzeczowników żywotnych formy B. l. mn. mogą być równe M. l. mn.: *vz9e vn'uk%oi m'ai*e, l'ubyt mal'i sob'aky, cek'ai*e na svoi*i se'stry m'ai*u dva brat'y, m'ai*e h'ości, m'at'y k'ońi*.

W odmianie przymiotnika najczęściej spotykane są gwarowe formy na *-i*, powstałe na skutek redukcji i pełnej utraty końcowego *j'*, widoczne jest to nawet w pracach pisemnych studentów, np. *d'ou8h%oi, su'otk&i, kur'otk&i, vy'ełyk&i, st'arši, hur'e'y'c9i* i w r. żeńskim *na zeł'e'ni trav'i, m'amyni hołov'i, na nov'i dor'ozi*.

Formy gwarowe liczebników w wypowiedziach studentów pojawiają się stosunkowo rzadko i to najczęściej w formie M. lub. B. Najpowszechniejsze formy to: *d'ešit%, div5idiš'at, odynai'ćat', paru* (zamiat 'dekilka') oraz miękko-

³ Zob. Жилко Ф., *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1966, с. 180.

⁴ Zob. Ф.Т. Жилко, *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1966, с. 61.

⁵ Zob. Матвіяс І., *Іменник в українській мові*, Київ 1974, с. 53.

⁶ Zob. Матвіяс І., *Іменник в українській мові*, Київ 1974, с. 147, 152 Жилко Ф., *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1966, с. 182, 183.

⁷ Бевзенко С., *Українська діалектологія*, Київ 1980, с. 108.

matowy liczebnik porządkowy 'tr¹etii*' odmieniany jak twar-dotematowy na tr¹etu nič, tr¹etyj n¹omer.

Wśród zaimków bardzo często stosownymi przez studentów nie tylko w wypowiedziach ustnych są gwarowe zaimki wskazujące *toi** – *tamtoi**, *ta* – *tamta*, *ti* – *tamti* zamiast *cei** – *toi** oraz dzierżawcze typu *m¹ei*i*, *z m¹ei*u*, *na m¹oi*i*, *m¹omu*, *tomu*.

Czasownik zarówno w mowie, jak i w piśmie studentów-nosicieli gwary naddniestrzańskiej występuje dosyć często. Pierwszą zauważalną cechą jest brak końcowej miękkości: *žyv¹ut*, *x¹očut*, *r¹obyt*, *stoi*¹it*. Ponadto zdarza się, że czasowniki koniugacji I używane są z końcówkami koniugacji II i odwrotnie, np. 3 os. l. mn. *rust&¹at&* i *bačut&*.

Zdarza się, że formy czasu przeszłego od czasowników niedokonanych składają się ze słowa posiłkowego *buty* w czasie przyszłym i imiesłowu na *-t-* (głównie w wypowiedziach ustnych): *b¹udu tam syd&¹iuδ*, *b¹udu šuk¹ała*, *b¹udes⁹ rob¹yla*, *b¹udemo moh¹ly*, *b¹udut i*¹iχaty*.

W czasownikach, których temat kończył się na **k*, **g* ustaliła się postać z przyrostkiem *-čy* (np. *peč¹ly* = *peč¹i* = **pek-ti*). Wystąpiły następujące przykłady z sufiksem *-čy* oraz *-ščy*: *to¹uδč¹ly*; *tyč¹ly*, *peč¹ly*; *ft&ič¹ly*, *pub%¹iščy*.

Czasowniki *i*¹isty*, *d¹aty*, *pov¹isty*, zachowały archaiczny typ odmiany w czasie teraźniejszym i przyszłym prostym. Odnotowano następujące przykłady:

*i*¹isty*, 2 os. l. poj. *i*¹iš* 3 os. l. poj. *i*¹iś* i *i*¹iś*; *i*¹ist¹*
pov¹isty – 2 os. l. poj. *ty puv⁵iš*, 3 os. l. poj. *puv⁵iś* ;
d¹aty 2 os. l. poj. *daješ* 3 os. l. poj. *daś*, *daść*, *zdaś* (*zda*).

Formy syntetyczne tworzone są podobnie jak analityczne od tematu dawnego participium na *-t-* przez dodanie końcówek osobowych-enklityk, które powstały w wyniku przekształcenia form osobowych słowa posiłkowego **byti*. Formy syntetyczne występują w 1 i 2 osobie liczby pojedynczej i mnogiej. Najczęściej w wypowiedziach ustnych studentów, np.

1 os. l. poj. r. męskiego – *m¹avym*, *b¹uuδim*, *χud¹yv⁵im*, *p⁵išouδ¹im*, *m¹avi*em*, *p⁵iš¹ovi*em*

1 os. l. poj. r. żeńskiego – *kaz¹ałam*, *d¹ałam*, *m¹ałam*, *d¹umałam*, *χud¹ylałam*.

2 os. l. poj. r. męskiego – *m¹av⁵iś*, *v¹yd&iv⁵iś*, *χud¹yv⁵iś*.

2 os. l. poj. r. żeńskiego – *p⁵iš¹łaś*, *i*¹śłaś*, *b¹ułaś*

1 os. l. mn. – *m¹ałyśmo*, *b¹ułyśmo*, *pry¹i*¹iχatyśmo*, *m¹uśityśmo*

2 os. l. mn. – *p⁵idnus¹lytyśty*, *b¹ułytyśty*.

Końcówki osobowe mogą występować zarówno w postpozycji, jak też w prepozycji względem czasownika, mogą także łączyć się z innymi wyrazami, ale ta cecha zachowała się tylko u osób w najstarszym pokoleniu, np. *i*ak¹ im v¹yi*šouδ*, *žy¹ m¹ si nam¹učy¹uδ*, *to žy¹ s¹ ny kur¹yuδ*, *s¹tud¹ny¹ śmo pubuduv¹aty*, *to pam¹nat¹ai*u¹ šo¹ śmo pyruh¹a ny dist¹aty*, *žyb¹lyśty ny r¹uχaty*, *tak¹ iśmo i*¹iχaty* z *d¹obrym kap⁵it¹anom*, itp.

Jak widać z przytoczonego materiału, form gwarowych zachowanych w mowie naszych studentów, których systemem prymarnym jest gwara ukraińska, jest dość dużo, ale od wykładowcy zależy, w jaki sposób potraktuje ich obecność. Niestety bardzo często zdarza się, że nauczyciel, nie tylko ukrainista, ale też polonista „bez wiedzy dialektologicznej nie potrafi zinterpretować, a tym bardziej zlokalizować zjawisk gwarowych, ma kłopoty z oddzieleniem faktów motywowanych podłożem gwarowym od innych błędów”⁸. Nauczyciel powinien rozumieć, że gwara jest ich językiem ojczystym, którą, która zna i czuje, że „gwara to przede wszystkim kultura narodowa, dziedzictwo wielu pokoleń [...], a nie tylko, gorzej wartościowana, ludowa odmiana języka”⁹.

SPECIAL APPROACH TO TEACHING LITERARY UKRAINIAN LANGUAGE
TO UKRAINIAN DIALECT SPEAKING STUDENTS

Summary. The article deals with the difficulties faced by Ukrainian dialect speaking students in the process of learning the literary Ukrainian language. The author indicates that students using a Ukrainian dialect in their families and communities treat the literary Ukrainian language as their own, in many respects. However, due to some distinct features of their primary language, Dniestrian dialect, certain elements of the literary Ukrainian language are perceived as ‘foreign’. Therefore, their speech tends to contain the features of their native dialects, even if their fluency in the literary language is very good.

Key words: Ukrainian language – native or foreign, Dniestrian dialect, dialect feature, linguistic influence

⁸ Halina Pelcowa, *Dialektologia w nauczaniu uniwersyteckim*, [w:] *Język polski jako przedmiot dydaktyki uniwersyteckiej*, Lublin 2000, s. 201.

⁹ Tamże, s. 198.